

**Lalə Vidadi qızı Muxtarova**  
Bakı Dövlət Universiteti  
lala.muxtarova1997@gmail.com

## **ZƏRF+FEİL BİRLƏŞMƏLƏRİNİN CÜMLƏ İLƏ EKVİVALENTLİYİ**

**Açar sözlər:** söz, söz birləşmələri, feili birləşmələr, zərf, cümlə

**Key words:** word, word combinations, verb combinations, adverb sentence

**Ключевые слова:** слова, словосочетания, сочетания глаголов, глагол, предложение

Dilçilik elmi uzun tarixi dövr keçən elmlərdən biri kimi qəbul olunur. Bizə məlum olduğu kimi bu elmin müxtəlif səviyyələri mövcuddur. Bu səviyyələrdən biri isə leksik səviyyədir ki, bu səviyyə dilçilik elminin leksika adlanan bölməsində öyrənilir. Leksika dildə olan sözlərin toplusuna deyilir. Dilçiliyin görkəmli alimlərindən biri olan Ağamusa Axundov özünün “Ümumi dilçilik” adlı kitabında qeyd edir ki, leksika dilin bazisli səviyyələrindən biri hesab olunur. Onun əsas vahidi sözdür [1, s.164]. İlk növbədə sözün necə tərif qazandığına diqqət yetirək. Q.M.Qalkina-Federuk yazır ki, söz dilin lüğət tərkibini təşkil edən dil vahididir [1, s.164]. Başqa bir mənbədə isə daha mürəkkəb bir tərif verilmişdir: söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində bürüzə verir [9, s.11-12].

Zərf birləşmələri digər növlər kimi geniş yayılmadığından və ismi birləşmələrə oxşadığı üçün bu növ birləşmələri başqa qrup kimi qeyd etmirlər. Zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Y.M.Seyidov “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya” kitabında zərf birləşmələri haqqında qeyd edir: bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənsə də, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət verir ki, bu keyfiyyət də onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir [12, s.13]. Zərf birləşmələrinin növləri aşağıdakılardır:

1. Zərf + zərf - kəmiyyət zərfləri + tərzi-hərəkət zərfləri (bəzən yer və zaman zərfləri) Məsələn, çox kəskin, olduqca sürətli və s.

2. İsim + zərf, əvəzlilik + zərf. Məsələn, insanlardan cəld, hamıdan tez. Belə birləşmələrdə birinci tərəfdə ismin çıxışlıq halının şəkilçisi olan -dan, -dən şəkilçisi istifadə olunur.

Mövzumuzun “zərf + feil birləşmələrinin cümlə ilə ekvivalentliyi” haqqında qeydlər aparaq. Zərf+feil tipli birləşmələrin feili birləşmələrə aid olmasının əsas səbəbi bu birləşmələrin ikinci tərəflərinin qeyri-predikativ feil formalarından - feili sifət, feili bağlama, məsdər - ilə ifadə olunmasıdır. Zərf + feil birləşmələrinin fərqləndirici cəhəti isə onların birinci tərəfinin zərflə ifadə olunmasıdır. Məsələn, cəld yeriyəndə, cəld yeriyan, sürətli uçarkən, sürətli uçan, sürətli uçmaq və s. Yusif Seyidov bu tipli birləşmələr haqqında yazır ki, birinci tərəflərinin ifadəsinə görə, zərf + feil birləşmələrinə iki cəhətdən yanaşmaq olar [11, s.373].

1. Birinci halda “zərf” sözünün məhdud termin mənasını əsas götürərək, yalnız o birləşmələrdən bəhs etmək olar ki, onların birinci tərəfləri zərflə ifadə olunur.

2. İkinci halda isə birinci tərəflərin zərflərlə və zərf mövqeyində çıxış edən sözlərlə ifadə olunan birləşmələrin hamısını nəzərə almaq olar. Bu vəziyyət bu birləşmələrin birinci tərəflərinin ifadə vasitələrini söz miqdarı cəhətdən gücləndirsə də, mahiyyətə birləşməyə ciddi təsir göstərir.

“Zərf kimi çıxış etmək” ifadəsi də müxtəlif formalarda məna verə bilər. Cümlədə zərflilik kimi çıxış edən sözləri də zərf kimi nəzərə almaq olar. Lakin belə tipli birləşmələr ad + feil birləşmələr hesab olunur. Məsələn, şəhərə getmək, şəhərdən gəlmək və s. Bu nümunələrdə “şəhərə”, “şəhərdən” sözləri zərflikdirlər, ancaq zərf deyillər. Biz burada deyə bilərik ki, həmin sözlər zərf kimi çıxış etmişdir. Zərfliyin məna dairəsi zərfin məna dairəsindən olduqca genişdir. Ona görə də cümlədə zərflilik mövqeyində çıxış edən hər söz zərf olmadığı kimi, zərflilik kimi çıxış edən hər sözü də zərf mövqeli söz adlandırmaq olmaz. Beləliklə, “zərf kimi çıxış etmək” ifadəsində söz zərf olmaqdan az-çox uzaqlaşır, məcazi məna əldə edir. Məsələn, “pis” sözünə nəzər yetirək. “Pis” sözü adi halda sifətdir, lakin “pis oxumaq” birləşməsində bu söz zərf kimi çıxış edir və əsl mənasından bir qədər uzaqlaşır. Bu kimi sözlərə Azərbaycan dilində, eləcə də türk dillərində çox rast gəlinir: çox, az, xeyli və s. Beləliklə, bu tip birləşmələrdə birinci tərəfi yalnız zərf olmaqla məhdudlaşdırmırıq. Zərf + feil birləşmələrinin tərəfləri arasında məna əlaqələri birinci tərəflərin əlaqəsi ilə müəyyən olunur.

1. Birinci tərəfi hərəkətin tərzini bildirən zərf + feil birləşmələri. Bu formadakı birləşmələrdə birinci tərəfdəki zərf tərzi-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunur. Bəzi mənbələrdə buna tərz əlaqəsi də deyilir. Məsələn,

çaparaq gəlmək, qaçaraq gəlmək və s. Bu tipli birləşmələrə diqqət yetirmək lazımdır. Bu birləşmələr feil + feil tipli birləşmələrə bənzəyir. Burada vurğulara diqqət yetirmək lazımdır. Əgər sözün vurğusu ikinci hecaya düşərsə, feil + feil tipli birləşmələrə, üçüncü hecaya düşərsə, zərf + feil tipli birləşmələrə aid olur.

2. Birinci tərəfi hərəkətin zamanını bildirən zərf + feil tipli birləşmələr. Bu növdə zərf + feil birləşmələrinin birinci tərəfini zaman bildirən zərflər təşkil edir. Məsələn, birdən başlamaq, çoxdan başlamış və s. Bu birləşmələrin birinci tərəfi ilk baxışdan çıxışlıq hallı sözlərə oxşasa da, onlar zaman bildirən zərflərdir.

3. Birinci tərəfi yer mənası ifadə edən zərf + feil birləşmələri. Feil birləşmələrinin zərf + feil tipli birləşmələrinin birinci tərəfi yer mənası ifadə edən zərflərlə ifadə olunur. Məsələn, aşağı baxmaq, irəliyə getmək, yuxarıdan düşmək və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu birləşmələr sanki istiqamət bildirir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, birinci tərəfi yer zərfləri ilə ifadə olunan bu birləşmələrin birinci tərəfini bir çox hallarda hallandırmaq mümkündür. Təbii ki, bu hallanma ismin hallanması kimi deyil, belə ki, onların hallanması zəif inkişaf etmişdir. Məsələn, irəli getmək, irəliyə getmək, aşağı düşmək, aşağıya düşmək və s. Gördüyümüz kimi birinci tərəflərin hallanması ümumi mənanı dəyişmir, yəni “irəli getmək”, “irəliyə getmək” sözlərinin hər ikisində məna eynidir, eyni istiqaməti ifadə edir. Bəzi hallarda birinci tərəfin başqa hallarını da müşahidə edə bilərik. Məsələn, aşağıdan keçmək, irəlidən getmək və s. Bu cür halı zaman zərfləri ilə ifadə olunan zərf + feil birləşmələrində də müşahidə edə bilərik: dünən getmək, dünəndən getmək və s.

4. Birinci tərəfi hərəkətin kəmiyyətini bildirən zərf + feil tipli birləşmələr. Məsələn, çox işləmək, az danışmaq, xeyli oturmaq və s.

Bildiyimiz kimi, söz birləşmələri cümlələrin yaranmasında rol oynayır. Cümlənin nə olduğuna nəzər salaq. Ümumi mənada cümləyə “cümlə bitmiş fikri bildirir” kimi tərif verilir. Müxtəlif mənbələrdə cümlənin müxtəlif tərifləri öz əksini tapır. Daha bir mənbədə deyilir: Cümlə insanlar arasında fikir mübadiləsinin vasitəsidir. Fəxrəddin Veysəllinin “Dil” kitabında isə deyilir ki, cümləyə tərif vermək asan məsələ deyil, lakin cümlə müəyyən sözlərin qrammatik qayda əsasında düzülüşüdür desək, səhv etmərik [6, s.235]. Fəxrəddin Veysəlli “Dilçiliyə giriş” kitabında cümləyə belə tərif də verir: Cümlə təşkil olunmuş elə bir strukturdur ki, onda hər bir parçanın öz rolu və başqa parçalara bağlanması xüsusi üsulu vardır [7, s.303]. Cümlə mübtədə və ya xəbər əsasında formalaşır. Fəxrəddin Veysəlli mübtədə və xəbəri cümlənin iki qütbü hesab edir. Cümlənin formalaşması ilk növbədə sözlər əsasında daha sonar isə söz birləşmələri əsasında mümkün olur. Bu mənada feili birləşmələrə diqqət yetirmək lazımdır. Feili birləşmələr cümlədə mübtədə, tamamlıq, ismi xəbər, təyin, zərflilik ola bilər.

Feili birləşmələrə aid nümunələr: Sanki yanımda oturan, *mənə mehriban sözlər danışan* bu qızın, ulduzların zərif işığını əks edərək qaranlıqda parlayan qara gözləri ilə bu gecə, bu əzəmətli kainat bir yaranmışdır [8, s.54] - təyin. Bu cümlədə “yanımda oturub” söz birləşməsi zərf + feil tipli birləşmədir və cümlədə təyin kimi çıxış edir. Bizim cavanların hamısı yaxşı geyinməyi, bahalı *zabit kəməri bağlamağı*, ən gözəl xromdan uzunboğaz *çəkmə tikdirməyi sevdirdilər* [8, s.58] - tamamlıq. Bu cümlədə də həmçinin “yaxşı geyinməyi” “söz birləşməsi zərf + feil tipli birləşmədir və tamamlıq vəzifəsində çıxış edib. Humay tez-tez əyilib-qalxır, *əli ilə motorun yağlı hissələrinə toxunaraq* fikirlərini əyani sürətdə başa salırdı [8, s.72] - tərz-i-hərəkət zərfliliyi. Bu cümlədə də “əyilib-qalxır” feil+feil tipli birləşmədir və xəbər kimi işlənmişdir. Səhər bütün günü Bəyimi görmədim. Yalan nə deyim, *qəsdən görməməyə* çalışdım [8, s.78] - tamamlıq. O, *məndən üzr istəyib* maşından düşdü - tərz-i-hərəkət zərfliliyi. Anasını örmək bu gənc qız üçün olduqca çətin və ürəyinin dayanmadan, sürətlə döyünməsinə səbəb idi - mübtədə. Mənim fikrimcə, bu həyatda ən yorucu və ən təhlükəli xüsusiyyət *insanları bəyənəməkdir* - xəbər. Şəxs gərək *aftafanı sağ əlində tutub*, sol əli ilə qapını açsın və *sağ ayağını içəri qoyub*, sonra sol ayağını daxil etsin [3, s. 20] - tərz-i-hərəkət. *Fikirləşərək danışmaq* hər bir insanı ən çətin vəziyyətlərdən belə çıxara bilər, çünki dil insanı azadlığa da apara bilər, məhkumluğa da - mübtədə. Həyat ağır yükləri olan bu qadına illərin ona verdiyi təcrübələrin sayəsində *deyinə-deyinə gəzməyi* unutturmuşdu - tamamlıq.

Söz birləşmələri və cümlə. Söz birləşməsi və cümlənin oxşar cəhətləri də mövcuddur ki, onları qeyd etmək yerinə düşərdi. Söz birləşməsi ilə cümlə dilin biri digərindən asılı olmayan, lakin bir-biri ilə çox yaxından bağlı olan sintaktik vahidlərdir [11, s.33]. Hər ikisi sözlərdən əmələ gəlir. Həm söz birləşməsində, həm də cümlədə varlıqdan doğan əlamət ifadə edilir. Məsələn, Bu vaxt bəyim içəri girib salam verdi... [8, s. 58] Bəyim içəri girdi və salam verdi.

Bu cümlələrə diqqət yetirək. Birinci cümlədə “içəri girib” ifadəsi zərf + feil tipli söz birləşməsidir və tərz-i-hərəkət zərfliliyi kimi çıxış etmişdir. Lakin ikinci cümlədə “içəri girdi” birləşməsi cümlənin xəbəridir və özünü söz birləşməsi kimi deyil, cümləni formalaşdıran sözlər kimi istifadə olunmuşdur. Hər iki cümlə qrammatik cəhətdən fərqlənsə də, məna baxımından eynilik təşkil edir və “içəri girib” birləşməsi ilə “içəri girdi” sözləri vasitəsilə ekvivalentlik özünü göstərir. Deməli, biz bunu ayrı-ayrılıqda “içəri girib” söz birləşməsi və “içəri girdi” cümləsini götürsək, söz birləşməsi cümləyə ekvivalentlik təşkil edir. Daha bir nümunə

yə baxaq. Qız ilə oğlan evdə stolun ətrafında oturub, səhər yeməyi yeyirdilər [8, s. 122]. Qız ilə oğlan səhər yeməyi yemək üçün evdə stolun ətrafında oturub.

Birinci cümlədə “stolun ətrafında oturub” söz birləşməsi birinci tərəfi zərf kimi çıxış edən zərf + feil tipli söz birləşməsidir. İkinci cümlədə isə “stolun ətrafında oturub” cümlədə söz birləşməsi kimi işlənmişdir. İlk cümlədə zərf + feil tipli söz birləşməsi birlikdə tərz-i-hərəkət zərfliliyini ifadə etdiyi halda, digər cümlədə həmin sözlər ayrılaraq yer zərfliliyi və xəbər kimi çıxış etmişdir, yəni burada “stolun ətrafında” III növ təyini söz birləşməsi kimi cümlənin zərfliliyi, “oturub” sözü isə cümlənin nəqli keçmiş zamanda ifadə olunmuş xəbəridir. “Stolun ətrafında oturub” ifadəsi hər iki cümlədə eyni mənanı bildirdiyi halda, müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir, lakin həmin söz birləşməsinə digər cümlədəki ifadəyə ekvivalent hesab etmək olar. Bir qədər xırdalıqları ilə söz birləşməsi və cümlənin ekvivalentliyi məsələsini izah etmək olar. Aşağıdakı halları nəzərdən keçirək:

1. Söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasındakı qrammatik əlaqələrlə cümlədəki qrammatik əlaqələr bir-birinə uyğun gəlir [11, s.34]. Məsələn, bağa getmək, aşağıya düşmək, çaparaq gəlmək, bir başa getmək, çoxdan başlamaq, çox danışmaq, xeyli düşünmək və s. kimi söz birləşmələrini cümlələrə çevirsək, - bağa getdi, aşağıya düşdü, çaparaq gəlib, bir başa getdi, çoxdan başlayıb, çox danışır, xeyli düşündü və s. - eyni qrammatik əlaqələri bildirmiş olacaq. Belə ki, “bağa getmək - bağa getdi”, “aşağıya düşmək - aşağıya düşdü” idarə əlaqəsi vasitəsilə, “çaparaq gəlmək” - çaparaq gəlib”, “birbaşə getmək - birbaşə getdi”, “çoxdan başlamaq - çoxdan başlayıb”, “çox danışmaq - çox danışır”, “xeyli düşünmək - xeyli düşündü” ifadələri isə yanaşma əlaqələri ilə bağlanır. Deməli, bu cümlələr və söz birləşmələri həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən, yəni sintaktik əlaqə cəhətdən ekvivalentlik təşkil edir.

2. Söz birləşmələri ilə cümlələrin yaranmasında iştirak edən qrammatik vasitələr baxımından da, eyniliyi müşahidə etmək olar. Məsələn, evdən gəlmək - evdən gəldi, bağa doğru getmək - bağa doğru getdi və s. Bu ifadələrdən birincisinin yaranmasında ismin çıxışlıq halını ifadə edən -dan, -dən şəkilçisi, ikinci nümunədə isə yönlük hal şəkilçisi olan -a, -ə vacib rol oynamışdır. Bu cəhətdən də bu ifadələrin mənaları bir-birinə uyğunluq təşkil edir.

3. Söz birləşmələri və cümlələr söz sırası baxımından da eynilik təşkil edir. Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən də bunu aydın şəkildə müşahidə etmək olar ki, sırasına görə birinci zərf, daha sonra feil işlənmişdir. Beləliklə, cümlələr və söz birləşmələri fərqli anlayışlar olsa da, fərqli xüsusiyyətləri olsa da, bir-birinə uyğun və ya ekvivalent xüsusiyyətləri də mövcuddur.

Nəticə etibarilə, bütün bu yazılanlardan belə bir qərara gələ bilərik ki, zərf + feil tipli birləşmələrini ayrı bir tip kimi araşdırmaq daha məqsədə uyğundur və cümlə ilə ekvivalentlik müşahidə olunandır.

### Ədəbiyyat

1. Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik. Şərq-Qərb, Bakı, 2006 (təkrar nəşr), 279 səh.
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi “Cəlil Məmmədquluzadə 150”, Metodik vəsait, Bakı 2009, 41 səh.
3. Cəfər Cabbarlı, “Əsərləri”, II cild, Şərq-Qərb, Bakı 2015, 360 səh.
4. Ələvsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dili”, Maarif nəşriyyatı, Bakı 1972, 476 səh.
5. Ələvsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dili”, Şərq-Qərb, Bakı 2007, 423 səh.
6. Fəxrəddin Veysəlli “Dil”, Bakı 2007, 315 səh.
7. Fəxrəddin Veysəlli “Dilçiliyə giriş”, Bakı-Mütərcim 2017, 456 səh.
8. İlyas Əfəndiyev “Seçilmiş Əsərləri”, I cild, Avrasiya Press”, Bakı 2005, 279 səh.
9. Səlim Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili”, Şərq-Qərb, Bakı 2007, 192 səh.
10. Yusif Seyidov “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri”, Maarif nəşriyyatı, Bakı 1966, 340 səh.
11. Yusif Seyidov “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 407 səh.
12. Yusif Seyidov “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: söz birləşmələri, tabeli mürəkkəb cümlələr, frazeologiya”, IV cild, Bakı 2014, 607 səh.

### The equivalence of adverb + verb combinations with sentences

#### Summary

An essential unit of the language is words, word combinations are formed by words, but sentences are formed from words and word combinations. Combinations of words are divided into three groups, which are combinations of nouns, combinations of verbs and combinations of adverbs. Adverb combinations are grouped in three forms: nominal predicate + verb, verb + verb, adverb + verb. The first side of the adverb + verb combinations is expressed by the adverb of the mode of manner, time, place and quantity, but in the second part the infinitive, participle and gerund are used. Adverb + verb combinations can be equivalent to senten-

ces. This usually occurs in three forms: equivalence of grammatical relations between words of phrases and sentences, equivalence of grammatical methods in their formation and equivalence in their word order.

### **Эквивалентность комбинаций наречие + глагол с предложениями**

#### **Резюме**

Существенная единица языка - слова, словосочетания образованные словами, но предложения формируются из слов и словосочетаний. Комбинации слов делятся на три группы, которые представляют собой комбинации существительных, комбинации глагола и комбинаций наречий. Комбинации наречий сгруппированы в трех формах: номинальный предикат + глагол, глагол + глагол, наречие + глагол. Первая сторона комбинаций наречие + глагол выражается наречием образа действия, времени, места и количества, но во второй части используется инфинитив, причастие и герундий. Эти словосочетания могут быть эквивалентны предложениям. Это обычно происходит в трех формах: эквивалентность грамматических отношений между словами словосочетаний и предложений, эквивалентность грамматических методов в их образовании и эквивалентность в их порядке слов.

**Rəyçi: dos. E.Həsənova**

Göndərilib: 02.05.2020

Qəbul edilib: 04.05.2020